

Maria Mercè Montagut i Barbarà (Barcelona)

Les partícules de tractament *don* i *en* en català medieval¹

En català medieval trobem documentats dos derivats del mot llatí *dominu*: *don* i la forma encara més reduïda *en*. Aquests mots els trobem en textos dels segles XIII, XIV i XV.

El primer que ens sorprèn és el fet que hi hagi dos derivats de *dominu*, quan en totes les altres llengües romàniques ha donat un sol derivat. Si el català ja posseïa *en*, per què apareix també *don*? És aquest *don* genuïnament català? És autòcton? Per a respondre a aquests interrogants cal examinar els exemples trobats.

Coromines² ens forneix els exemples més primerencs, del segle XIII, dels textos de Cerverí de Girona, frases com: «al don de Gironella» (v. 108).

Del mateix segle XIII tenim els exemples de Ramon Llull i de la *Crònica* de Jaume I.

De Ramon Llull tenim els tres casos del Blanquerna, «...e vengueren veer *don abat*, que estava amb lo prior»³. De la *Crònica* de Jaume I en tenim diversos exemples referits al rei o a persones de la seva família, i a alts personatges de la Cort, exemples com aquests: «Una cosa és certa, que nostre avi el rei *Don Anfós* féu parlar matrimoni a l'Empera-

¹ Aquest treball es basa en la reelaboració i actualització d'un dels capítols de la meua tesi doctoral titulada *Fórmules de tractament en català medieval*, llegida a la Universitat de Barcelona, 1979 (inèdita).

² Joan Coromines: *Diccionari crític i etimològic de la llengua catalana*, Barcelona: Curial, 1982, vol. III, p. 178 (entrada «dona»).

³ Llull, Ramon: *Llibre d'Evast e Blanquerna*, Barcelona: Barcino, 1935 (ENC), vol. II, p. 57.

dor de Constantinople.», «*Don infant*, jo són fort malalt...», «... que anàssets a *Don Guillem de Montcada* e a *Don Ramón*.»⁴

Encara en trobem exemples esporàdics en el segle XIV, «...era un gran senescal del rei qui tenia per nom *Don Magot de la Pell Clapejada*.»⁵ «E on és *Don Aytal*? Mort és.»⁶

El primer que es desprèn d'aquests exemples és que el *don* pot aparèixer seguit de nom genèric («don infant») o seguit de nom propi («Don Anfós»), i que tant pot ser emprat per a designar una persona, la majoria dels casos, com pot aparèixer en vocatiu directe (el «don infant» ja esmentat). També pot ser aplicat a personatges catalans o a personatges aragonesos o no catalans, fet aquest que distorsiona l'evolució normal del *don*. El *don* era català, però el català a diferència d'altres llengües romàniques, té *en*, un altre derivat de *dominu*, en unes funcions molt semblants, la qual cosa pertorba també la normal evolució del *don*; així tenim, per exemple, que Ramon Llull usa indistintament les fórmules «don abat», «Senyor don abat» i «en monge» i «sènher en monge».

La fórmula «don abat» apareix també en els textos castellans de l'època: «Gracias *don abat* e so vuestro pagado» diu el Cid⁷. També existia en portuguès antic, i així ho fa constar Marilina dos Santos Luz⁸ dient que era normal en portuguès dir: «*Don abade* de tal moasterio». Això sembla demostrar que aquesta fórmula era general a les llengües de la península ibèrica i explica l'ús que en fa Llull, estès fins i tot a la forma femenina, «Dona abadessa». Hi ha exemples de *don* referits al Papa i fins i tot a Crist, «Don Cristo», diu Gonzalo de Berceo⁹.

Tot això sembla demostrar que el *don* té un origen eclesiàstic, les restes del qual encara perduren avui (els benedictins reben el tractament de *Dom*), i que d'aquest àmbit passà als altres àmbits en què el trobem usat.

⁴ «Crònica de Jaume I», dins: *Les quatre grans cròniques*, Barcelona: Selecta, 1971, caps. 2, 73 i 67.

⁵ Anselm Turmeda: *Disputa de l'Ase*, Barcelona: Barcino, 1936 (ENC), p. 36.

⁶ Sant Vicent Ferrer: *Sermons*, Barcelona: Barcino, 1975 (ENC), vol. II, p. 107.

⁷ *Cantar del mio Cid*, Madrid: Clásicos Castellanos; Espasa-Calpe S. A., 1966, v. 248 b.

⁸ Marilina dos Santos Luz: «Fórmulas de tratamento no português arcaico», *Revista Portuguesa de Filologia*, vols. VII, VIII i IX (1956-57-58).

⁹ Gonzalo de Berceo: *Milagros de Nuestra Señora*, Madrid: Austral, 1969.

Els altres àmbits són, en el tractament donat al rei i en el tractament donat a cavallers nobles i alts magnats de la Cort; però, com veurem, l'evolució en els dos àmbits serà diferent.

Pel que fa al *don* donat al rei, és indubtable que els *don* trobats a la *Crònica* de Jaume I, i alguns de les altres cròniques són genuïns, tot i que no hem d'oblidar que el rei català era també rei d'Aragó, i que per tant pot rebre el tractament de *don* per la influència de l'aragonès. El fet que comportarà la definitiva fixació del *don*, aquest cop ja foraster, serà l'arribada d'una dinastia castellana, els Trastàmara, a regir els destins de la corona catalano-aragonesa, arran del Compromís de Casp de 1412; a partir d'aquest moment la Cort es castellanitza i el rei ja rep sempre el *don* de procedència castellana.

En l'àmbit dels cavallers i magnats, el *don* està en competència amb *en*. Vegem-ne la situació:

En la *Crònica* de Jaume I apareixen simultàniament *en* i *don*; hi ha 483 casos de *don* i 475 de *en*. Cal, però, tenir en compte que a la *Crònica* hi ha una gran quantitat de cavallers aragonesos, als quals hom aplica *don*, i una quantitat semblant de cavallers catalans als quals hom aplica *en*; però hi ha algunes discrepàncies, cavallers aragonesos que porten *en* i cavallers catalans que porten *don*, i fins i tot es dona el cas de cavallers que a vegades duen *en* i a vegades *don*, com Guillem de Montcada, Eixemen Pérez de Tarassona o Eixemen Urrea.

A les altres Cròniques, les de Pere II, Muntaner i Pere el Cerimoniós, el nombre de *don* és molt reduït. També trobem el *don* a altres obres, *Documents de cultura Catalana mig-eval*, *Disputa de l'Ase*, *Sermons* de Sant Vicent Ferrer, *Curial e Güelfa* i *Tirant lo Blanc*; en aquesta última obra n'hem catalogat només un sol exemple: «Benaventurat *cavaller Don Hector*» (cap. 107).

Veiem doncs, que el *don* s'emprava en tres àmbits concrets, l'eclesiàstic, el reial i el nobiliari, d'això sembla desprendre's que el *don* s'aplicava només a persones de gran categoria. Coromines (vegeu nota núm. 2) creu el contrari, que el *don* devia aplicar-se a personatges de poca categoria i que era un terme de llenguatge baix, cito textualment:

Fa l'efecte, doncs, que en el tercer quart del segle XIII, *don* era un terme popular de l'agre català, que ja s'antiquava francament en llengua d'oc, i que en català es tornava més aviat depreciatiu, d'on la seva desaparició, llavors ja en camí, però encara no imminent en la nostra llengua.

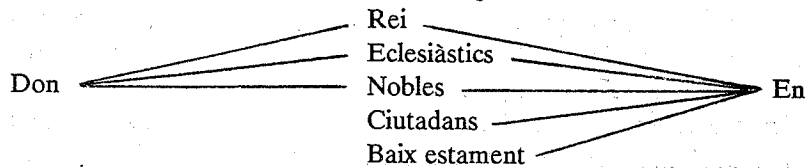
Però ell mateix sembla contradir-se quan esmenta casos de *don* aplicats a «peixos grossos» (en paraules d'ell) catalans o quan esmenta la seva aparició en textos de Turmeda del segle XIV.

Nosaltres creiem que abans de la fase de depreciació, hi hagué l'evolució que suara hem exposat, i que després, sí, per les causes que analitzarem, *don* desapareix.

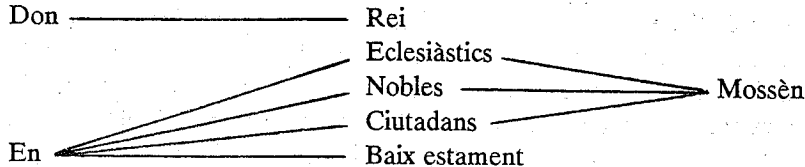
Hi ha diversos factors que incideixen en la problemàtica del *don*: la presència d'altres partícules actuant en funcions paral·leles, la influència de les llengües veïnes, la funció que dins del sistema de tractaments té el *don* i l'ús social i les circumstàncies històriques.

La presència d'altres paraules actuant en funcions paral·leles a les de *don* és evident que condiona l'evolució del *don*. L'altre partícula és *en*, que en principi feia les mateixes funcions que *don*, excepte una: *en* era aplicat a personatges no nobles, com els ciutadans, els membres de certes professions (advocats, notaris, metges, etc.) i a membres de l'estament més baix de la societat, funcions que mai no fa *don*. En una paraula, *en* es pot aplicar a qualsevol membre de la societat, mentre que *don* queda restringit a unes capes més altes.

Aquest esquema de funcions es modifica a les darreries del segle XIV amb l'aparició de *mossèn* que farà les funcions del *don* (excepte en el cas del rei, com ja hem dit) i moltes de les funcions de *en*. Durant els segles XIII i XIV l'esquema era el següent:

Però, als finals del segle XIV aquest esquema es modifica i esdevé:

L'aparició de *mossèn* fa que el *don* esdevingui innecessari, ja que hi hauria tres partícules fent les mateixes funcions.

La influència de les llengües veïnes és evident. Formalment *don* coincideix amb el castellà i l'aragonès, fet pel qual aviat se sentirà com a estrany a la llengua i això accelera la seva desaparició. La veïna llengua d'oc també tenia en principi aquesta partícula (els diccionaris d'occità antic el registren, el *Petit Dictionnaire Provençal - Français* de E. Levy i el *Dictionnaire Français - Occitanien* de L. Piat), la qual posteriorment desaparegué. El *Dictionnaire Occitan - Français* de L. Alibert, d'occità modern, no el registra; això fa pensar en una evolució semblant en les dues llengües, català i occità, si bé per causes diferents.

El *REW* dóna derivats de *dominu* en francès, portuguès, occità i castellà, però en català només registra *en*. Meyer-Lübke a la *Grammaire des langues romanes*, dóna també *don* en italià. Si la totalitat de les llengües romàniques veïnes de la nostra tenen *don*, res no s'oposa que el català també el tingui, encara que sigui molt poc consistent per la presència de *en*.

Per un altre cantó, *don* s'inclou en el sistema de tractaments del segle XIII i bona part del XIV, en què tenim quatre derivats de *dominu*: *don/dona* i *en/na*, les dues primeres formes normals i les dues últimes formes ultradesgastades de *dominu*; sense la presència de *don* el sistema esdevindria descompensat; a més no hi ha cap raó per a pensar que si *domina* ha donat *dona*, *dominu* no pogués haver donat *don*.

L'evolució de *don/dona* és bastant paral·lela a la de *en/na*, si bé en èpoques històriques diferents, i amb desenvolupament diacrònic de diferent durada. *Don/dona* s'apliquen primer a persones d'alta categoria social, després progressivament van perdent aquesta característica, en primer lloc *don* i més lentament *dona*; *don* desapareix més de pressa pels factors abans esmentats, *dona* es va mantenint, però acabarà per desaparèixer en el segle XV.

En/na també en principi eren aplicats a persones d'alta categoria social, el rei inclòs, i a tot l'espectre social, però després es van aplicant només a les capes més baixes de la societat, i *en* acaba convertint-se en un mer article personal. *Na*, si bé es manté més, també va perdent lentament consistència i en la llengua moderna pràcticament ha deixat d'ésser usat, llevat del cas de Mallorca on encara s'usa *Na* com a tractament.

Les circumstàncies històriques també són decisives en l'evolució de *don*. Primer, la presència del *don* aragonès fa que aviat se senti aquest com a no català i es rebutgi. L'estudi dels *don* de la *Crònica* és

aclaridor: els personatges catalans duen sempre *en* i els aragonesos i occitans *don*, però, com ja hem dit, hi ha freqüents discrepàncies, cavallers aragonesos, amb *en* i cavallers catalans amb *don*. Això podria explicar-se de la següent manera:

El narrador volia respectar el tractament de *don* per als cavallers aragonesos, i *en* per als catalans, però com que el *don* no era estrany al català, escrivia també *don* davant de cavallers catalans «Don Guillem de Montcada»; i quan escrivia noms aragonesos, en l'afany de catalanització (no oblidem que escrivia en català), posava *en*, i de vegades catalanitzava el nom del personatge («N'Eixemen Pérez de Tarassona» o «N'Enric de Castella»). Així, doncs, tenim que a la *Crònica* hi ha dues menes de *don*, l'autòcton i l'aragonès.

Manuel de Montoliu¹⁰ i J. Bruguera¹¹ tenen raó quan diuen que els *don* de la *Crònica* són aragonesismes, però és també indubtable que no tots ho eren.

L'altra circumstància històrica que pertorba l'evolució del *don*, és, com ja hem dit, la castellanització de la Cort amb l'adveniment dels reis de la dinastia Trastàmara. A partir d'aquest moment, el *don* genuí s'ha perdut, i tots els que trobem són ja castellanismes.

Així, doncs, cal concloure que el *don* era genuí, ja que d'altra manera no s'explicaria la seva presència en Ramon Llull, autor que no es pot pas dir que tingués influències aragoneses o castellanès; tampoc s'explicaria l'ús que en fa Turmeda ni els exemples com *Don infant* o *don vell* de la *Crònica*.

La presència del puixant *en* i la introducció del *don* castellà o aragonès, fan que el *don*, ja poc consistent, desaparegui. Això es desprèn també del ja esmentat article de Joan Coromines.

Que el *don* fos genuí no ha estat clar fins fa poc i, per això, trobem diversitat d'opinions en els diversos diccionaris catalans. El *Diccionari Aguiló* el dóna com a masculí de *dona*. El *Diccionari Català-Valencià-Balear* el registra i en dóna exemples dels segles XIII, XIV i XV. La *Gran Enciclopèdia Catalana* l'accepta com a català, especificant que és

una paraula usada només en l'Edat Mitjana. P. Fabra, com que feia una obra sincrònica i no diacrònica, no el recull en el *Diccionari General de la Llengua Catalana*.

La realitat és, però, que *don* desaparegué a finals del segle XIV, i més tard desaparegué també *dona* com a tractament. *En/na* es mantingueren, *en* com un mer article personal, i *na* anant perdent consistència gradualment.

En català actual (del Principat) ja no s'usa el *don*, que és totalment incorrecte i tendeixen a desaparèixer igualment *en* i *na* com a tractament, substituïts normalment per *senyor/a*. *En* només és vàlid al Principat com a article personal davant de noms propis masculins.

¹⁰ Manuel de Montoliu: «Sobre la redacció de la *Crònica* de Jaume I», *Estudis Romànics II*, 1917, p. 25-72.

¹¹ J. Bruguera: «Notes al vocabulari de la *Crònica* de Jaume I», *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Basilea, 22-27 de març de 1976), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1977, p. 83-115.